

OPBOUW

WEEKBLAD TOT OPBOUW VAN HET GEREFORMEERDE LEVEN

uitgave van de gereformeerde persvereniging „Opbouw“

De reddende boodschap

II

Ik maak u bekend, broeders, het Evangelie.

1 Kor. 15 : 1vv.

De prédiking van de heilsfeiten raakt ons onmiddellijk, omdat de heilsfeiten zelf op ons betrokken zijn.

Hoort u maar : voor alle dingen heb ik u overgegeven, hetgeen ik zelf ontvangen heb : Christus is gestorven voor onze zonden, naar de Schriften.

Historisch feit? Jazeker, Christus is gestorven, toen, in het jaar 33, op een aanwijsbare plaats, ergens buiten Jeruzalem, op een heuvel Golgotha. Gaat het als historisch, „voorwerpelijk“ feit nu buiten ons om? O neen, wij zijn er geheel en al bij betrokken.

Want Christus is gestorven voor onze zonden. Niet voor dé zonde. Voor ónze zonden. Toen Hij aan het kruis hing, hingen wij aan het kruis. Toen heeft God ónze zonden verdoemd én verzoend. Toen is het bewijsstuk van ónze schuld vernietigd. Toen, op dat moment, op dat historisch ogenblik, in het jaar 33, deed God mijn zonden weg van voor Zijn heilig aangezicht.

En toen Christus begraven werd, ging Hij voor óns het graf in. Toen werd Hij in onze plaats weggedragen als een smet, als een onreine uit Gods schepping. In Zijn lijden, dood en begrafenis droeg Hij onze vervloeking. Toen heeft God grondig afgerekend met mijn zonde en ellende en rebellie.

En ik heb u verkondigd, dat Hij is opgewekt ten derden dage, naar de Schriften.

Misschien is het u wel eens opgevallen, dat de Bijbel op twee manieren spreekt over het paasfeit. Soms wordt gezegd, dat Christus is opgestaan; en een andere keer, dat Hij is opgewékt. In het eerste geval wordt alle nadruk gelegd op Christus' eigen activiteit, Zijn macht om de banden van de dood te verbreken en Zelf op te stijgen uit het rijk der doden.

Maar wanneer gezegd wordt, dat Hij is opgewekt, dan valt de nadruk op het werk van de Vader. De Vader heeft Hem wakker gemaakt, levend gemaakt en Hem opgetrókken uit het dodenrijk. Daarmee spreekt de Vader uit, dat Hij het offer van Zijn Zoon voldoende heeft bevonden. Hij trekt Hem op uit de plaats der schande, het graf, omdat Hij echt en volkomen onze schuld heeft weggedragen.

Historisch feit dus? O ja, alweer. De opwekking van Christus is een feit dat geregistreerd kan worden in de geschiedboeken : op die en die datum, op dat en dat uur is Christus uit het graf opgewekt. Maar het is alweer een historisch feit dat gevuld is met heilsbetekenis. Want nu de Heer is opgestaan, nu vangt óns nieuwe leven aan. Nu worden wij wedergeboren tot een levende hoop. Nu is er in óns leven een nieuw uitzicht gekomen : het uitzicht op de verzoende Vader van onze Heere Jezus Christus. Nu jaagt de dood geen angst meer aan, want alles, alles is voldaan. Vader is verzoend. Hij heeft toch Zijn Zoon uit het graf te voorschijn geroepen : Kom maar, Ik ben niet toornig meer. De schuld van Uw volk is weg. Nu vangt het nieuwe leven aan. Een leven door Uw dood bereid, een leven in Mijn heerlijkheid.

Deze historische gebeurtenissen vormen de inhoud van het Evangelie. Aan u wordt nu gezegd, dat toen, op dat moment in de historie úw zonden verzoend zijn. Een ander Evangelie is er niet. Dit Evangelie behoeft

ook niet aangevuld te worden. Want zó is het een kracht Gods tot behoud, tot redding. Op dit Evangelie kunt ge staan, als op een vast fundament. Op dit Evangelie zijt ge bevestigde Christenen, solide gelovigen, omdat het fundament zo solide is. Door dit Evangelie wordt ge behouden, als ge het vasthoudt, zoals het u gepredikt is.

Christus heeft Zich dan ook beijverd om Zijn opwekking uit de doden te maken tot inhoud van de prediking.

Daar attendeert de apostel op, als hij in de vss 5—8 spreekt over Jezus' verschijningen.

Men heeft gemeend, dat Paulus al die verschijningen hier vermeldt om daarmee de zekerheid van Christus' opstanding te bewijzen. En ongetwijfeld is daar wel iets van waar. Daarom zal hij er ook bij vermelden, dat van de 500 broeders die de opgestane Christus hebben gezien, nog de meesten in leven zijn. De Korinthiërs zouden de waarheid van Paulus' woord kunnen controleren.

En toch is dit stellig niet het enige, wat Paulus in deze vss wil zeggen. Want voor de Korinthiërs behoefde hij de zekerheid van Christus' opstanding niet te bewijzen. Er was daar immers niemand die aan de waarheid van het paasfeit twijfelde.

Bovendien zou Paulus er dán wijs aan gedaan hebben, als hij álle verschijningen van de levende Christus had opgesomd.

Maar hij noemt nu alleen de verschijningen aan hen die een functie hebben gekregen in de verkondiging van het Evangelie.

Eerst immers noemt hij Cephas, Simon Petrus, de eerste onder de apostelen. Vervolgens de twaalf, het college van apostelen, het fundament der kerk, het gezelschap dat het eerst met de prediking werd belast.

Daarna noemt hij een vergadering van 500 broeders, van wie het merendeel nog in leven is.

Verder is Hij verschenen aan Jacobus. We zullen hier wel moeten denken aan de broeder van Jezus, die de leidsman werd van de moedergemeente in Jeruzalem. Dat is dezelfde Jacobus die later een brief heeft geschreven aan de twaalf stammen in de verstrooiing.

Daarna heeft Hij Zich vertoond aan alle apostelen. Hiermee zal Paulus bedoelen een ruime kring van discipelen, die allen een taak kregen in de verkondiging van het Evangelie.

Tenslotte is Hij verschenen aan Paulus, op de weg naar Damascus.

Ziet u, hoe hier alleen genoemd worden de mensen die direct van betekenis waren voor de prediking van het Evangelie. Christus heeft Zich dus wel beijverd om de zekerheid van Zijn verrijzenis vast te stellen. Maar daarbij worden door Paulus alleen genoemd

UIT DE INHOUD:

<i>De reddende boodschap</i>	W. B.
<i>Spanningen in de Kerk (XII)</i>	C. V.
<i>Canterbury naar Rome (V)</i>	J. M.
<i>Bestaat er een bijbelse doopsproblematiek?</i>	K. J. P.
<i>De ootmoed volgens Calvijn (IV)</i>	
<i>Bijbelse doopsproblematiek?</i>	B. T.
<i>Erfgenenamen van het Derde Rijk (III slot)</i>	H. C. E. S.-L.
<i>Persschouw</i>	J. B.
<i>Kerknieuws</i>	

degenen die als getuigen kunnen optreden. **Christus heeft Zich beijverd om Zijn opstanding te maken tot inhoud van de prediking.**

En hiermee is de hartader van de Korinthische dwaling doorgesneden. Want in Korinthe hebben ze toch in feite de opstanding van Christus gemaakt tot een geïsoleerde gebeurtenis, tot een feit dat verder geen betekenis heeft voor de gelovigen. Maar Christus acht Zijn opstanding van zo grote betekenis voor de gelovigen, dat hij gedurende veertig dagen almaar bezig is om Zijn verrijzenis te maken tot basis én tot inhoud van de prediking. Want Zijn opwekking is gevuld met heil, bewijs van de vergeving der zonden. Déze boodschap moet veilig gesteld, want déze boodschap moet gepredikt worden. Dat Christus is opgewekt door de Vader, betekent vrijheid voor gevangenen, leven voor doden, het gezicht voor blinden, de blijde boodschap voor hen die verloren zijn in schuld.

Als u iets wilt zien van de kracht van deze boodschap, dan moet u letten op de apostel Paulus, de drager van de boodschap.

Hij noemt zichzelf een ontijdig geborene. Een misdraacht. Een mens zonder levensvatbaarheid. Een misdraacht verdwijnt in de duisternis van de dood, zonder het leven ooit gezien te hebben.

Maar Paulus heeft meer geleefd, intensiever gearbeid, meer moeite verdragen dan alle andere apostelen. Want het leven van Christus heeft zich in zijn leven baangeboken. De genade Gods, vrijgekomen door de opstanding van Christus, is tot een energie geworden in Paulus' leven.

Als de kracht van Christus' opwekking vrij komt, dan worden volken tot het heil gebracht, dan wordt een misdraacht tot een kracht in het Koninkrijk Gods. En dan worden dorre doodsbeenderen in gesloten graven gewekt tot nieuw en onvergankelijk leven.

Maar daarover een volgende keer.

Baarn.

W. Borgdorff.

Spanningen in de Kerk

XII

Om te winnen

In het artikel van verleden week wees ik er op, dat het er in onze verhouding met de gebonden kerken om aan komt, dat we die, wat ons betreft, zetten onder de druk van de liefde van Christus, dat heel ons optreden, spreken, discussiëren er op gericht moet zijn de broeders daar te **winnen**.

Daartoe is allereerst nodig, dat we onvoor-

waardelijk trouw zijn aan wat God ons in zijn Woord over de kerk zegt.

Daarom is daartoe óók nodig, dat we onvoorwaardelijk trouw blijven aan wat God ons in de vrijmaking gaf.

Daartoe is voorts ook nodig, dat we trouw blijven aan de concrete kerk waaraan de Here ons verbond en die krachtens haar officiële papieren genormeerd is aan de vergaderingswil van Christus.

Als wij in het contact met de gebonden kerken of broeders transigeren met de waar-

heid en het recht en de politiek van geven en nemen toepassen zijn we een **huis van de wereld** geworden. Als het ons daarin gaat om „eigen” zaak te dienen, of „eigen” positie te verdedigen en te verstevigen zijn we **sekte** geworden. Als wij in onze kontakten zouden beheerst worden door de gedachte: wat er ook moge gebeuren „verenigen” doen we nooit, zijn we in ons schrijven en spreken over, ons oproepen tot bekering enz. **onwaarachtig** geworden. En als we ons innerlijk los hebben gemaakt en los voelen van de duizenden met wie we vroeger gezamenlijk de dood des Heren verkondigden, vertonen we daarin precies het tegenovergestelde van de gestalte van onze Heiland.

* * *

Waar het hier op aankomt heeft de praeses van de synode van Groningen, toen deze het besluit om tot samenspreking met de gebonden kerk te komen had genomen, op voortreffelijke wijze vertolkt. Die praeses — het was Ds Knoop — sprak toen: „Wij hebben met elkaar gesproken en voor het aangezicht van de Here geworsteld om gehoorzaam te mogen zijn, zó, dat het vlees tot zwijgen werd gebracht en de Naam des Heren zou verheerlijkt worden. We zien, dat in deze beslissing met grote kracht spreekt het: „Gij zijt mij onvergetelijk”. Inderdaad: in dit alles spreekt het broederhart dat pijn heeft en treurt om hen, met wie we onder één dak hebben gewoond. Hier was de profetische broederhand die zocht broeders, die ons hebben uitgestoten, een woord dat roept om het hart van de anderen. En we leggen alles neer aan de voeten van Hem, de Koning der Kerk, en bidden, dat Hij dat pogen der liefde moge zegenen”.

Inderdaad wordt in deze woorden op schone wijze vertolkt op welke Geestelijke houding het in de verhouding met de gebonden kerken en broeders aankomt.

In dit verband moge ik hier een artikel overnemen, dat ik onlangs voor het synodale jeugdblad „Jong Gereformeerd” schreef.

In dit blad wordt in een rubriek „Tussen de kandelaren” een reeks artikelen gepubliceerd over een aantal „kerkelijke denominaties” van ons land. En dan zo, dat een synodaal auteur eerst een paar artikelen schrijft over een of andere kerk, en daarna één artikel geschreven wordt door iemand, die zelf tot die besproken kerk behoort. Over de vrijgemaakte kerken werden zo eerst twee artikelen van Ds Delleman gepubliceerd, terwijl op verzoek van de redactie ondergetekende het slotartikel schreef. Vanwege de ruimte besprak ik alleen het leer-aspect van de zaak.

Ik heb daarin getracht de lezers te „winnen”.

En ik geef het nu hier door.

* * *

Het is niet gemakkelijk om in een kort bestek over de „vrijmaking” en de „vrijgemaakte kerken” te schrijven. Als men dat enigszins volledig wil doen, zou men daarmee wel een dik boek kunnen vullen.

Het is ook niet gemakkelijk daarover zó te schrijven dat jongelui geboeid lezen. Men vervalt bij de beschrijving van wat vroeger gebeurde zo licht in een opsomming van feiten, die niemand kan vasthouden.

Ik wil me daarom beperken tot de hoofdzaak, dus vooral tot de handelingen der kerkelijke vergaderingen. Natuurlijk waren er in en om de vrijmaking ook „personen” in het spel, mensen met hun zonden en gebreken. Aan beide kanten. Maar wat beslissend was, is toch wat de kerkelijke vergaderingen hebben gezegd en gedaan. Besluiten van zulke vergaderingen „binden”. Wat particuliere personen zeggen niet.

* * *

In de Gereformeerde Kerken van voor 1944 leefden ten aanzien van de doop en de belofte — die in de doop verzegeld wordt — in hoofdzaak twee opvattingen. Reeds sinds de Afscheiding van 1834.

Ik zal de ene opvatting weergeven met de eigen woorden van de synoden, welke haar in de leeruitspraken van 1942/3 als deel van de leer der kerk vaststelden en bindend aan de kerken oplegden.

Deze synoden spraken uit, dat volgens de Heilige Schrift aan de kinderen der gelovigen de belofte van het verbond wordt geschonken. In deze belofte, waarin de HERE toezegt, dat Hij de God van die kinderen wil zijn, wordt

volgens deze synoden „de wedergeboorte en dus in het algemeen de inwendige genade” en dus ook „het eeuwige en onveranderlijke heil” niet slechts aan die kinderen „aangeboden, maar ook metterdaad geschonken”. Of, anders gezegd: die belofte is een „heilsafkondiging en heilsverzekering”, welke spreekt zowel van het heil in Christus dat aan hen die deze belofte ontvingen „reeds werd geschonken”, als van het heil, dat zij later „nog ontvangen zullen”. Het is nu deze belofte, die de grond is van de doop, en die in en door de doop aan de kinderen der gelovigen van Godswegen wordt verzegeld.

Nu zegt God ons in zijn Woord dat deze belofte toekomt aan de kinderen der gelovigen en dat deze daarom ook gedoopt moeten worden.

Maar — en dat spreekt bij deze opvatting vanzelf — de kinderen ontvangen deze belofte niet **allen**, niet **hoofd voor hoofd**. Als dat het geval was zouden ze immers ook allen zalig worden! Dat is evenwel beslist niet het geval. De Schrift zegt duidelijk, dat niet alles wat uit Israël is, ook Israël is.

Als daarom in de bijbel staat dat de belofte toekomt aan de kinderen der gelovigen moeten we daarbij niet denken aan al die kinderen stuk voor stuk, maar aan die kinderen als **totaliteit**, als **collectiviteit**. Ze worden dan beschouwd naar de **uitverkoren kern** daarvan. Want uiteindelijk is die volle, rijke verbondsbelofte alleen voor de **uitverkoren kinderen**! Daarom ontvangen ook alléén de uitverkoren kinderen de volle doop. Aan de niet-uitverkoren kinderen komt het recht op de doop „in zijn volle en diepe zin” niet toe, en hun doop is ook geen doop „in volle zin”.

Ten aanzien van **alle** kinderen, van de kinderen hoofd voor hoofd, mag men niet verder gaan dan ze „te houden voor wedergeboren en in Christus geheiligd”. En dat moeten we doen, „totdat uit hun leven het tegendeel blijkt”.

* * *

Dit was de éne opvatting omtrent belofte en doop. Maar zoals ik reeds zei, was er ook een andere opvatting. Zij die haar verdedigden wezen er ook op, dat God wil dat alle kinderen der gelovigen gedoopt worden. Deze doop wordt hun, zeker door een dominee, maar uiteindelijk door God zelf toebediend.

In deze doop **doet** God aan alle kinderen nu precies hetzelfde: Hij besprenkelt ze met het doopwater. En in die doop **zegt** God ook tot allen hetzelfde. Namelijk: Ik doop jou — Jan, Marie, Karel — in mijn Naam, in de Naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.

In deze doopwoorden geeft God nu aan de dopelingen de verbondsbelofte. Hij **verzegelt** die daarin aan hen. Wat die belofte inhoudt, omschrijft het doopsformulier op prachtige wijze.

De Vader, zo staat daarin, verklaart in de doop: Ik richt een eeuwig verbond der genade met je op.

De Zoon betuigt: ik was jou van al je zonden met mijn bloed.

De Heilige Geest verzekert: Ik wil in je wonen om je toe te eigenen wat je reeds in Christus hebt, namelijk de afwassing der zonden en de dagelijkse vernieuwing van je leven.

Omdat het met de doop zo staat, zeiden de verdedigers van deze tweede opvatting, dat aan **alle** gedoopte kinderen de volle belofte toekomt, en dat hun doop ook altijd een volle doop is. Als God aan alle gedoopte kinderen in hun doop **precies hetzelfde** doet en tot hen **precies hetzelfde** zegt, dan is die doop ook voor alle kinderen **hetzelfde** — wat voor gevolgen die doop ook later voor hen moge hebben.

Van een doopsbelofte en een doop die „eigenlijk” alleen voor de uitverkorenen zou zijn, wilden ze niet weten. En evenmin van de theorie dat de doop van de niet-uitverkoren kinderen, niet een volle doop zou zijn en het recht op de doop hun niet in volle zin zou toekomen.

In zijn mooie „Doopboekje”, geschreven vóór de oorlog, zei ds Delleman terecht:

„Tot **ieder** kind dat onder het volk des verbonds geboren wordt, komt als lid van het verbond de belofte en de verplichting des verbonds toe. . . . Zoals alle ranken, ranken van de wijnstok zijn — zowel de goede die vrucht dragen, als de kwade ranken die straks worden afgesneden en in 't vuur geworpen — zo zijn ook alle kinderen der gelo-

vigen, de Jacob's als de Ezau's, opgenomen in het lichaam des Heren.

Vandaar dat straks gezegd kan worden, dat er zijn, die het bloed des testaments door hetwelk zij geheiligd waren, onrein hebben geacht”.

Als gedoopten later hun doop verachten, maken zij die wat hen betreft krachteloos. Maar die doop zelf blijft een echte, een waarachtige doop. Gods trouw kan door de ontrouw der mensen niet vernietigd worden!

Dit was de andere opvatting. Ze was ook altijd in de gereformeerde kerken geleerd, sedert de Afscheiding. En later door mannen als ds Van der Vegt, dr Sietsma, ds Feenstra, ds Van Teylingen, prof. Vollenhoven en anderen.

* * *

Zoals we reeds zeiden maakten de synoden de eerstgenoemde opvatting omtrent de belofte en de doop tot kerkleer. Ze noemden zelfs wat daarin omtrent de belofte en de doop wordt gezegd een „goddelijke waarheid”.

En met grote ernst en klem bezwoer zij de leden der kerk, speciaal de ambtsdragers, dat zij die leer zouden preken.

Hoe ook gepleit en gesmeekt werd om de „binding” aan de nieuw vastgestelde kerkleer niet zo strak te maken en een beetje tegemoet te komen aan de gewetensnood waarin duizenden door de synodale uitspraken waren gekomen — de synoden hielden strak vast wat zij hadden uitgesproken. Niet minder dan zeven voorstellen, waarin een poging werd gedaan om enige „ruimte” te geven aan hen, die bezwaard waren over wat de synoden hadden gedaan, werden afgewezen.

De synode schreef zelfs een brief aan de kerken, waarin zij de kerkeraden opwekte „ernstig toe te zien”, dat in de kerken niets geleerd werd, „dan wat met de leeruitspraken ten volle in overeenstemming” was. „Elke propaganda”, zo schreef ze letterlijk, „met name door ambtsdragers tegen de aangenomen leer, niet alleen in de eigen ambtelijke arbeid, maar ook in lezingen, geschriften, verenigingsarbeid, dient te worden nagelaten. . . . De Synode spreekt de verwachting uit, dat alle ambtsdragers hun ondertekening gestand zullen doen, voor trouwbreuk zich zullen wachten, en er diep van doordrongen zullen zijn, dat alleen in deze weg, het huis des Heeren gebouwd en het goede voor Sion verkregen kan worden”.

Zo schreef de synode.

Wat zij zei was zeer duidelijk.

Wie nog langer de andere opvatting leerde, pleegde trouwbreuk. Hij brak de belofte, die hij bij de bevestiging in het ambt had afgelegd.

* * *

Toen de synode zo gesproken had, kwam de catastrofe.

Het was honderdtallen ambtsdragers onmogelijk, wat de synode had gezegd over belofte en doop als goddelijke waarheid te aangaan.

Ze waren niet exclusief. Ze hadden aan de synode geschreven: Wil iemand uw leer, dat de kinderen voor wedergeboren en in Christus geheiligd moeten worden gehouden, aangaan — wij willen ze daarin de volle vrijheid laten, maar bindt ons daar niet aan. Zeg niet dat wij niets mogen leren, dan wat daarmee volkomen overeenstemt.

Maar de synoden bleven onvermurwbaar. En toen zijn honderdtallen predikanten, ouderlingen en diakenen geschorst en afgezet.

Ze werden gevonnist — ik citeer letterlijk — omdat ze een „valse leer” verkondigden, omdat ze zich schuldig maakten aan „openbare scheurmaking in de kerk des Heren” enz. En de synode wakte de kerken op de zo geschorste en afgezette ambtsdragers „niet te erkennen en wederom te ontvangen als wettige ambtsdragers in Gods huis”. Zelfs werd een gehele kerk uit het kerkverband gezet.

Dit alles geschiedde in de veertiger jaren, in een der donkerste perioden uit de geschiedenis der Gereformeerde Kerken in Nederland.

En tengevolge van dit handelen der synoden zijn toen de vrijgemaakt-Gereformeerde Kerken opgetreden.

Ze wilden niets anders zijn dan Gereformeerde Kerken, zoals ze reeds sinds de reformatie waren: kerken met geen andere be-

lijdenis dan de drie formulieren, en met geen andere kerkorde dan de oude Dordtse.

En onze bede en hoop is dat eenmaal de leeruitspraken, met de schorsingen, en alles wat daarmee samenhangt, zal worden weggedaan.

Wel werden de genoemde leeruitspraken door de synode van het vorige jaar „ter zijde gesteld”. Maar zij handhaafde ten volle, dat alleen wat daarin geleerd wordt naar de Schrift is. En de schorsingen liet zij in volle kracht en verschrikkelijkheid voortbestaan.

Als eenmaal alles zal zijn weggedaan wat de synoden in de veertiger jaren deden zal er blijdschap zijn, hier... en in de hemel!

* * *

Dit is het artikel.

En ik zou nog eens met alle kracht en ernst willen zeggen: laat ons op het winnen, het trekken, het lokken bedacht zijn.

Canterbury naar Rome

V

De aartsbisschop te Rome

Na zijn bezoek aan Jerusalem en aan Istanboel, arriveerde dr Fisher te Rome. Te Rome heeft hij de paus een beleefdheidsvisite gebracht. Bij het onderhoud dat in de particuliere bibliotheek van de paus plaats vond werd de pers geweerd. Zelfs de gewone tolk van de paus was niet aanwezig en ook niemand van het reisgezelschap dat de aartsbisschop vergezelde. De enige man die bij het onderhoud als derde persoon tegenwoordig was, was de Rooms Katholieke aartsbisschop Monseigneur Samore, secretaris van de afdeling Buitengewone Kerkelijke Zaken van het Vaticaan.

In de Italiaanse pers werd meegedeeld dat de paus aan de aartsbisschop verscheidene geschenken heeft geschonken. Een boekwerk dat de acta van de synode van Rome bevat „Prima Romanus Synodus” A.D. MDCCCCLX, en het 1e deel van de voorbereidende handelingen voor het Oecumenisch Concilie, „Acta et Documenta Concilio Oecumenico Vaticano II apparando - Series I”; een boekdeel dat de redevoeringen van de paus bevatte toen hij nog patriarch van Venetië was; en een ander dat de toespraken bevatte die de paus gedurende het eerste jaar van zijn Pontificaat heeft gehouden. Eveneens werd de aartsbisschop vereerd met een zilveren medaille speciaal voor de gelegenheid.

Op zijn beurt heeft de aartsbisschop de paus een speciaal voor deze gelegenheid vervaardigd exemplaar aangeboden van de Orde van de dienst voor de kroning van Koningin Elisabeth II, gedrukt door Eyre en Spottiswood, „Her Majesty's Printers”. Gedrukt op speciaal papier, met de initialen gekleurd met hetzelfde koninklijk rood dat gedurende eeuwen gebruikt is voor plechtige aangelegenheden van de Staat. Het boek was kostbaar gebonden en in een houten doos met gouden sluitingen passend geborgen. De doos gebonden in fijn kalfsleer met brocaat en zijde. Bovendien schonk de aartsbisschop een exemplaar van „de Engelse Kathedralen” van Thomas en Hudson.

Het protocol dat gevolgd werd bij de ontvangst van de aartsbisschop, was dat wat behoort bij de ontvangst van hoge prelaten van de Rooms Katholieke Kerk. De titel aartsbisschop werd in de officiële mededelingen van het Vaticaan gebruikt, ofschoon de Roomse Kerk officieel het recht van de Engelse Kerk op het dragen van deze titels niet erkent.

* * *

Evenals te Jerusalem en te Istanboel heeft de aartsbisschop te Rome gepreikt. Als tekst had hij Joh. 8 : 31—36. Naar de nieuwe vertaling staat daar: „Jezus dan zeide tot de Joden, die in Hem geloofden: Als gij in mijn woord blijft, zijt gij waarlijk discipelen van Mij en gij zult de waarheid verstaan, en de waarheid zal u vrijmaken. Zij antwoordden Hem: Wij zijn Abrahams nageslacht en zijn nooit iemands slaven geweest; hoe zegt Gij dan: gij zult vrij worden? Jezus antwoordde hun: Voorwaar, voorwaar, Ik zeg u, een ieder

Laten we daartoe alle middelen gebruiken, welke goed zijn. Dat wil zeggen: welke dienstbaar zijn aan de door zijn barmhartigheid, lankmoedigheid en vriendelijkheid gedragen kerkvergaderende arbeid van onze Heer Jezus Christus.

Laten we ons steeds herinneren de eed die Prof. Schilder onmiddellijk na de vrijmaking — als de vertolking van wat er in onze harten leefde — aflegde.

Deze eed: „Wij hongeren dus naar de katholieke kerk, naar de kerk die algemeen is en wij zweren bij God een dure eed ook vandaag, wij zweren een dure eed, die aldus luidt: Waar ook en wanneer ook wij gaan staan in een kerkformatie, hoe ze ook heet of heten kan, het zal niet aan ons zelf mogen liggen, als er één man en één vrouw of één kind buiten blijft, waarvan God zegt: het moet er binnen zijn”.

C. V.

die de zonde doet, is een slaaf der zonde. En de slaaf blijft niet eeuwig in het huis, de zoon blijft er eeuwig. Wanneer dan de Zoon u vrij gemaakt heeft, zult gij werkelijk vrij zijn”.

In z'n inleidende opmerkingen herinnerde de aartsbisschop aan zijn recente bezoeken aan Jerusalem en Istanboel en aan de Oosterse Orthodoxe Kerken aldaar, en zei hij: „de hele kerk is schuldenares van deze kerken in het Oosten, omdat uit haar geschiedenis van vervolging en onderdrukking, zij aan God en aan ons het getuigenis hebben gegeven van een eredienst, die boven de aardse dingen uitwikt naar de hemelse gewesten en naar de hemelse gemeenschap”. En: „De geschiedenis heeft naar voren gebracht, dat de Orthodoxe Kerken haar grootste kracht gevonden hebben in haar zich terugtrekken in de eredienst, terwijl de kerken van de Roomse gemeenschap (van het westen. J.M.) haar grootste roeping gevonden hebben in de kracht en het gezag van haar getuigenis in de wereld. En wij van de Engelse Gemeenschap, en metterdaad alle christenen, moeten altijd dankbaar zijn voor dat wat de Kerk van Rome voor ons allen gedaan heeft door deze kracht en dit gezag”. „Het zenden van zendelingen door heel Europa en de Britse eilanden en het weerstaan van de barbaarse invasies demonstreert deze waarden”, zeide hij. „En zoals in Engeland, de Engelse Kerk (Ecclesia Anglicana) zichzelf heeft gevonden en haar plaats in de natie, in de eeuwen onder de pausen, zo heeft in de rest van Europa het rijke en koninklijke imperialisme van de Kerk van Rome haar evangeliserend en stabiliserend werk gedaan. En de hele Kerk moet voor altijd dankbaar zijn jegens God voor de genadegaven van de heilige Geest, die op deze wijze zijn geopenbaard”.

„Niettemin”, aldus de aartsbisschop, „zowel in het oosten als in het westen voert de geschiedenis de kerk telkens in verzoeking; in het westen ontstond, binnen de Kerk van Christus, de bittere concurrentiestrijd, die nog niet beëindigd is, tussen de opvatting van een eenhoofdig, centraal geleide kerk enerzijds en de oudere en apostolische conceptie van een gemeenschap of gemenebest van kerken anderzijds.

Deze concurrentiestrijd resulteerde volgens dr Fisher, in de „grote Reformatie of de grote Opstand”. Deze bracht mee, dat sindsdien de discussies over de leer altijd zijn verbonden met, en onderdelen zijn van andere discussies over „prestige, bezit en gezag”.

De verschillen tussen Protestantisme en Rooms Katholicisme zouden, volgens dr Fisher, onder twee kopjes ondergebracht kunnen worden namelijk onder: „leergeschilden” en „kerkelijke gezag”.

Wat de leergeschilden betreft, die zouden volgens zijn mening, met geduld opgelost kunnen worden. Kerken, die zich houden aan de bindingen van de oude Katholieke belijdenisgeschriften (de meeste Protestantse kerken houden deze in ere) kunnen dezelfde inzichten hebben zonder voor altijd gebonden te zijn en te blijven aan formuleringen en definities van bepaalde eeuwen.

„Moeten wij God niet prijzen dat het in onze tijd mogelijk is, dat argument en tegen-

argument tussen kerken van vastgestelde standpunten uit, opening geeft voor discussie tussen discipelen van Christus, waarbij elk standpunt open is voor onderzoek en alle leerbesluiten en gevolgen onderzocht worden in de openheid en nederigheid en met de eerbied, die altijd een werkelijk discipelschap van Christus moeten vergezellen?”

Toen de aartsbisschop in z'n preek kwam te spreken over de Kerk van Engeland en de Kerk van Rome, kwam hij, naar zijn zeggen, „bij een veel moeilijker materie namelijk bij de kwestie van de kerkelijke rechtspraak”.

Wat de Kerk van Engeland betreft, deze heeft haar eigen kerkelijk gezag en rechtspraak en zij handhaaft, dat de wijding van haar geestelijken een onverliesbaar karakter draagt, terwijl de Kerk van Rome dit gezag, die rechtspraak en deze wijding niet erkent.

Dr Fisher was van mening dat dit probleem niet onoplosbaar was. Op welke wijze zou het opgelost kunnen worden, naar zijn mening? Wanneer beide Kerken ophouden elkaar te bestrijden en wanneer zij met en naast elkaar in vrede gaan leven. Als zij ophouden tegenover elkaar te staan, doch in vrede willen samenwerken.

Ik citeer hem letterlijk. „Als wij niet langer tegenover elkaar staan zijn wij voor elkaar, en zo zullen wij allen roemrijk vrij zijn om allen voor Christus en voor de ware enigheid van zijn Kerk te zijn. Ik zeg weloverwogen enigheid en niet eenheid. Want kerkelijke eenheid berust op verzoening van jurisdicties en autoriteiten en op overeenkomsten, zó dat binnen de éne, heilige, Katholieke en Apostolische Kerk, de afzonderlijke Kerken van de christenheid aan elkaar verbonden worden middels ordebepalingen. Maar enigheid is iets van de geest. In deze enigheid van discipelschap en wederzijdse liefde kunnen de Kerken nu reeds binnentreden en zijn reeds met de daad aan het binnen treden”.

Ook over zijn bezoek aan Rome sprak de aartsbisschop in z'n preek.

„Na 400 jaar is een aartsbisschop van Canterbury naar Rome gekomen. Niet om te pochen en niet om te klagen, maar alleen om te groeten”. Hij sprak uit, dat, als Christus Zich volledig aan de Christelijke Kerken door de hele wereld zal gaan openbaren de Kerken, ja de Kerk, het Lichaam van Christus Hem meer gelijk zullen worden, Die het Hoofd is. Dat zal een nieuwe dageraad betekenen. In de nieuwe dag die dan aanbreekt, en die een dag zal zijn niet van kerkelijk imperialisme maar van een gemenebest van Kerken binnen de Kerk, zullen wij opnieuw ontdekken, de grote erfenis van de schatten van Christus en van de gaven van de heilige Geest, die wij gemeen hebben. Wat een grote erfenis zal dat zijn.

De basis van deze enigheid omschreef de bisschop weloverwogen als een gemenebest van Kerken, kennelijk naar het voorbeeld van het Britse gemenebest. In het Britse gemenebest van volken, wordt elk volk als soeverein beschouwd. Toch zijn al die volken verbonden door tractaten teneinde hun gemeenschappelijk belang veilig te stellen en hun geestelijke enigheid wordt gesymboliseerd door hun gemeenschappelijke verbondenheid aan de Koningin.

Op soortgelijke wijze zullen over enkele jaren, volgens de bisschop, al de hoofdstromingen van de christenheid verenigd kunnen worden, waarbij elk een zekere onafhankelijkheid zal behouden inzake liturgie en praktijk, terwijl zij toch allen haar geestelijke enigheid erkennen in haar gemeenschappelijke verbondenheid aan een opperhoog Pontificaat.¹⁾

* * *

We hebben hier de hoofdzaken van des aartsbisschops denkbeelden over de toekomstige wereldkerk, zoals hij deze in z'n preek te Rome uitgesproken heeft, bij elkaar. Wat zullen we er van zeggen? Het is wel echt de geest van de huidige „oecumene”. Om dit artikel niet te lang te maken, bewaren wij onze analyse van deze denkbeelden en onze kritiek tot de volgende keer.

(Slot volgt)

J. Meester.

¹⁾ We ontlenen deze gegevens aan een speciaal uit Rome, voor de Christian Beacon, gezonden verslag van William C. Standridge Chr. Beacon 29 december 1960.

Bestaat er een bijbelse doopsproblematiek?*)

In zijn lezenswaardig boek „Sterven... en dan?“, dat als ondertitel heeft: „Gaan de kinderen Gods wanneer zij sterven naar de hemel?“ oefent Ds B. Telder critiek op gangbare opvattingen betreffende de tussentijd, d.w.z. de tijd tussen het sterven en de opstanding van het vlees. Het is niet de bedoeling van de auteur, te zeggen dat de gelovige na zijn sterven niet voortbestaat of niet voortleeft (dat zijn twee verschillende dingen), maar hij heeft bezwaar tegen een ietwat romantische hemelzucht. Dat bezwaar deel ik van harte: we mogen ons de hemel niet voorstellen als een verlengstuk van aardse gezelligheden, waar er meer aandacht is voor menselijke genoegens dan voor God. In de Bijbel wordt gesproken van hemel als engelenwereld en als woonplaats Gods, en die twee kunnen we niet streng scheiden. Er is blijdschap in de hemel over één zondaar die zich bekeert. Gaan we dan vragen: is die blijdschap er alleen in Gods ontoegankelijk licht of ook onder de trouw gebleven engelen — dan stellen we vermoedelijk een vraag die niet te pas komt. Kort vóór zijn dood zag Stephanus de hemel geopend, en hij zag de heerlijkheid Gods; een commentaar merkt daarbij op: dat is de heerlijkheid Gods die van Hem afstraalt en de hemel vervult. Nu bestaan er gedichtjes, waarin de hemel wordt opgeëist voor de voortzetting van aards huiselijk geluk. Dat lijkt niet veel meer dan half vrome romantiek. In Vondel's beroemd gedicht Constantijntje is de dichtsterlijke voorstelling anders: „Moeder, zegt hij, waarom schreit gij, waarom greit gij op mijn lijk? Boven zweef ik, boven leef ik, engeltje van 't hemelrijk“. Dat hier de dichtsterlijke vrijheid een bijzondere rol speelt is duidelijk: een eigenlijke voorstelling omtrent het hemellevens hebben we niet en kunnen we niet hebben. Iets van zulk een voorstelling vinden we elders in het vers van Vondel, als hij spreekt van „de zielen die daar krielen, dertel van veel overvloed“. Hier zet de critiek van Ds Telder in, met de opmerking, dat we ons het sterven niet mogen denken als een scheiding van lichaam en ziel. Deze zeer oude gedachte noemen we, en daarop vestigt Ds Telder de nadruk, een tweedeling of dichotomie in de leer inzake de mens. Vrij alge-

*) Boekbespreking, op 3 april 1961 gehouden voor de N.C.R.V.-microfoon.

meen wordt in onze dagen zowel onder wijsgeren als theologen aangenomen, dat we de mens moeten zien als een gave, integrale eenheid, en dat is ook het mensbeeld, waarheen de Bijbel ons de weg wijst. De leer van de mens als een samenstelling van twee zelfstandigheden, lichaam en ziel, was al in de vroege oudheid gangbaar en wordt met name door de R.K. scholastieken gehandhaafd. We krijgen dan een leer inzake de dood, die heel eenvoudig is: bij het sterven verlaat de ziel haar lichaam en blijft voortbestaan als afgescheiden ziel of anima separata, en bij de opstanding van het vlees wordt, zoals H.C. antw. 57 zegt „mijn ziel wederom met mijn lichaam verenigd“. Daartegen verdedigt Ds Telder terecht: de gehele mens sterft. Nu zouden we verwachten, dat hij daaraan toevoegde: die gestorven mens bestaat voort en leeft ook voort, maar op een wijze die ons begrip en voorstelling te buiten gaat. Ds Telder heeft bezwaar tegen de achtergrond van H.C. antwoord 57, en dat is zijn goed recht, want de belijdenis zoekt haar kracht niet in zich zelf maar verwijst altijd naar de Bijbel als de Autoriteit. Het vreemde is nu, dat Ds Telder wel een ononderbroken voortbestaan door het sterven en de dood heen aanneemt, maar dit voortbestaan zich nu denkt als een slaap. Zo komen we tot een leer van zielelaap, die anders is dan die waartegen Calvijn zich verzet heeft: de zielelaapleer die Calvijn kende en afwees gaat uit van genoemde tweedeling van de menselijke natuur in twee zelfstandigheden: het lichaam sterft af, de ziel verlaat het en blijft nu slapend voortleven tot de dag van de opstanding van het vlees.

Er lopen hier twee gedachten dooreen: die van de tweedeling der menselijke natuur en die van het slapend voortbestaan. Wie de gedachte van de tweedeling in twee zelfstandigheden verwerpt, behoeft daardoor niet te komen tot het aannemen van een slapend voortbestaan na de dood. Hij kan zeggen: ten eerste heb ik van de bouw van dit voortbestaan en voortleven geen voorstelling en begrip. Ten tweede verwijst een leer van zielelaap naar een zekere begrijpelijkheid van dit onbegrijpelijk voortleven: ze stelt het op één lijn met een gegeven uit de schepping, nl. de slaap, die reeds in de paradijsperiode bestond. O.i. komt Ds Telder tot een poging om het onbegrijpelijke voortbestaan en voortleven

tussen onze dood en de opstanding van ons vlees begrijpelijk te maken. Wij moeten er o.i. steeds aan denken, dat de situatie van gestorven zijn en niettemin voortbestaan en voortleven eigenlijk niet een scheppingsgegeven is, maar veelmeer het raadsel van onze verlossing uit de macht van de dood betreft. Daarom mag men o.i. best zeggen, dat onze gestorven familieleden en vrienden in de hemel zijn, mits we vasthouden dat daaraan voor ons geen voorstelling is te verbinden. Op het onvoorstelbare van de tussentijd legt de Bijbel ook nadruk. Vandaag nog zult ge met Mij in het paradijs zijn, zegt Jezus tot de bekeerde boosdoener aan het kruis; en enkele uren later wordt het lijk van deze man verbrand. Ds Telder geeft omtrent het Bijbelse woord „paradijs“ een brede uiteenzetting, die een beroep doet op de betekenis van dit woord in oud-perzisch milieu; maar de Bijbel spreekt zijn eigen taal en is niet gebonden aan zulke buiten-Bijbelse voorstellingen. Zoals we met de H.C. de opgestane Christus „ons vlees in de hemel“ noemen, mogen we van de gestorven gelovigen rustig zeggen dat ze in de hemel zijn. Hoe ze daar zijn, en of het woord „daar“ enige zin heeft in dit verband, en of we moeten spreken van plaats of toestand of beide — deze en dergelijke vragen zijn o.i. grotendeels of geheel schijnvragen, omdat we door die vragen ons een begrip en voorstelling willen vormen van wat voor ons onbegrijpelijk en onvoorstelbaar is. Ds Telder houdt vast aan de ononderbrokenheid van 's mensen bestaan door sterven en dood heen tot in de opstanding, en er zijn vrij wat aan de Bijbel georiënteerde theologen die deze ononderbrokenheid (continuïteit) loochenen. Op dit punt zijn we het hartelijk met Ds Telder eens, en we menen dat hij zo de leer van de Schrift weergeeft. Om de idee van een slapend voortbestaan van de gehele mens te verdedigen, heeft Ds Telder een groot aantal Bijbelplaatsen onderzocht, en hij heeft dit zorgvuldig gedaan. Wat hem daarbij in zijn kijk hindert is, dat hij, waarschijnlijk onbedoeld, steeds weer poogt de situatie van de gestorven en voortlevende mens begrijpelijk te maken. Daarom hebben we als titel van onze bespreking gekozen: Bestaat er een Bijbelse doopsproblematiek? met 'n ?. Van de opbouw of structuur van de gestorvenheidstoestand weten we zó weinig, dat we ons zelfs afvragen, of we hier van een opbouw als van een scheppingsgegeven kunnen spreken. De gestorven gelovige wordt in het graf gelegd en die zelfde gestorvene is bij Christus: dat kunnen we niet tot een

Populair-wetenschappelijke schetsen

De ootmoed volgens Calvijn

IV

II. OOTMOED EN LEVEN UIT DE HEILIGE SCHRIFT.

Alleen ootmoed maakt het aanvaarden van de Openbaring mogelijk.

Deze ootmoed echter, waardoor „wij Christus in ons laten leven en regeren“ is slechts mogelijk als wij het getuigenis der Heilige Schrift van ganser harte aanvaarden.

De wedergeboorte des harten heeft die van de wil ten gevolge; en daarmee — noodzakelijkerwijze — die van verstand, rede en gemoed. Deze wedergeboorte van de wil is ook het werk van de Heilige Geest, door Calvijn de Geest der bescheidenheid¹⁾ genoemd, die door het Woord het verstand verlicht en tot onderwerping brengt: „Wanneer de Geest Gods niet regeert, kan er geen sprake van ootmoed zijn“. Wij zijn van een inwendige trots vervuld zolang God er ons niet geheel van gereinigd heeft. God moet ons door een bijzondere genade ontledigen van onszelf, opdat wij niet meer door die aangeboren satanische hoogmoed vervuld worden, waarvan we onszelf door geen enkel middel kunnen bevrijden, zolang de Here ons door Zijn Geest niet heeft doen wedergeboren worden. De Here moet ons in het hart treffen, zullen wij Zijn Woord eren, zal dat Woord niet zowel door ons verzet als

door onze stompzinnigheid dood voor ons blijven. Het begin van alle rechte kennen is een bereidheid van het hart en daarbij van het verstand, beide geopend om het Woord Gods te ontvangen.²⁾

Trots is een onoverwinlijke hinderpaal voor het aanvaarden van de Schrift. De hoogmoedige mens verwerpt een openbaring die hem strijdig schijnt te zijn met zijn rede, zijn wijsheid en zijn gevoel; onbekwaam als hij is om er het wezen van te begrijpen, is de wijsheid Gods hem dwaasheid. Het onvermijdelijk ongelukkig gevolg daarvan is, dat de trotse mens eigen dwaasheid voor wijsheid houdt, want hij weet niet dat opstand tot geestelijke stompzinnigheid leidt. Wie meent van zichzelf verstand te hebben is des te meer blind naarmate hij zijn verblindings niet kent, waardoor hij evenmin in staat is de geheimenissen Gods te doorgronden als een ezel in staat is muziekaccorden te vormen!

Bovendien stompden aardse aangelegenheden onze geest af; in beslag genomen door de bekommernissen van dit leven, kunnen wij onze gedachten niet opwaarts in de hemel verheffen, noch ze gebruiken om naar God te luisteren om tot die geestelijke wijsheid te geraken.

Ten slotte bevatten Wet en Evangelie geheimenissen die ons natuurlijk begripsvermogen verre te boven gaan.

Maar de luister, de verhevenheid, de wijs-

heid, de kracht der Schriften overweldigen door een diep beleefde ervaring. Calvijn en zijn discipelen, die zonder ophouden om de Heilige Geest bidden, opdat Hij hun de ware majesteit van Zijn Woord doe ervaren en hun verstand vernedere, opdat het Hem onderworpen worde.³⁾ De werken der filosofen kunnen aantrekkelijk zijn en zelfs de geest tot verrukking brengen, „maar als wij van hun boeken overgaan tot het lezen der Heilige Schrift, zal deze, of we het willen of niet, ons zó fel aangrijpen, zó in ons hart doordringen, zó inslaan, in het diepst van onze ziel, dat, vergeleken bij de kracht van deze gewaarwording, de kracht van redenaars of wijsgeren niets is. Zo kan men gemakkelijk constateren, dat de Schriften een of andere goddelijke macht hebben tot het inspireren der mensen, aangezien zij verre alle bekoring der menselijke werkzaamheid te boven gaan.“⁴⁾

Een feit, een mystieke ervaring is, dat wanneer God spreekt, „er geen sprake van is dat men een spel met Hem speelt“: wij zijn gedwongen Zijn Woord ernstig te nemen. In Zijn tegenwoordigheid moeten wij verstommen, de hals buigen, het hoofd bukken, ons onderwerpen, goedvinden dat Hij ons als schapen leidt, en ons naar Zijn wil voegt, niet tegen onze zin maar met onze volle instemming. Wij moeten geen andere lust kennen, dan Hem te dienen, zoals Hij dat wil: alle dienst van eigen vinding is Hem een gruwel: geen andere lust dan Hem te eren zoals Hij gekend wil worden: alle onjuiste voorstelling van God is ons verboden. Het Woord Gods — de Schrift — leert ons alles wat wij moeten weten, omdat dat ons nuttig is.⁵⁾

Uit de zekerheid van de volmaakte wijsheid Gods welke uit heel de Schrift oplicht, uit haar geheel en al geïnspireerd zijn vloeien

afgeronde voorstelling inééndenken, en dat moet wel aan de feiten zelf liggen. Het is voor velen moeilijk, de eenvoudige leer van lichaam en ziel als twee zelfstandigheden los te laten en te zeggen: ik weet het niet. Toch geeft dit niet-weten winst, als we er aan denken, dat de **gehele** mens door de dood getroffen wordt terwijl in de oude tweedelingsleer alleen het lichaam aan de dood onderworpen zou zijn en de ziel, de eigenlijke mens,

niet door hem getroffen zou worden.

Ds Telder erkent terecht dat de dood de gehele mens treft, maar doet een concessie aan verouderde meningen door nu aan te nemen, dat die gehele mens niet helemaal echt, maar slechts slapend voortbestaat en voortleeft. Wij kunnen van de dood niet een probleem maken: daartoe is hij te raadselachtig.

K. J. Popma.

Bijbelse doopsproblematiek?

Een radio-recensie van het boek „Sterven... en dan?”

In de rubriek „Uit de boekerij” gaf prof. dr K. J. Popma voor de microfoon van de N.C.R.V. een 10-minuten bespreking van het boek „Sterven... en dan?” Met belangstelling hebben we naar deze recensie geluisterd.

Er werden veel waarderende opmerkingen gemaakt. De recensent sprak van een lezenswaardig boek. Waar gestreden werd tegen een onbijbelse hemelzucht en romantische hemelvoorstellingen kon hij zijn volledige instemming betuigen. Evenzo, waar het boek zich keert tegen een substantieel dichotomistische mensbeschouwing. Ook prof. Popma wil de mens zien als een gave integrale eenheid. Ook hij is van oordeel, dat de ganse mens sterft en dat de Roomse voorstelling van een anima separata (het zelfstandig voortleven van de lichaamloze „ziel”) dient afgewezen. Ook volgens hem is het niet zo, dat een deel van de mens na de dood blijft voortleven en dus niet aan de dood onderworpen zou zijn. Dat in het boek bezwaar wordt gemaakt tegen de achtergrond van de belijdenis in Antw. 57 van de Catechismus, acht hij op reformatorisch standpunt het goed recht van de schrijver. Bovendien kan hij waarderen de zorgvuldige wijze waarop aan diverse Schriftgegevens aandacht wordt gegeven. In het kort: een boek „waarin zeer veel vruchtbare gedachten te vinden zijn”. Maar dan...?

Een „gemoderniseerde zielelaap”?

Het enige bezwaar, dat in de recensie met nadruk naar voren kwam is het volgende. Prof. Popma meent, dat de schrijver van „Sterven... en dan?” voorstander zou zijn

van een soort zielelaap, waarbij het accent valt op de bewusteloosheid... „als ik hem goed begrepen heb” — zo voegt hij er aan toe.

Gelukkig, dat ik mijn geachte recensent verzekeren kan, dat hij mij hierin helemaal niet goed verstaan heeft. En dat daarmee tevens zijn bedenking komt te vervallen, alsof ik in mijn boek een poging zou hebben gewaagd om de „tussentoestand” begrijpelijk te maken.

Zulk een poging heeft nooit in mijn bedoeling gelegen en wordt ook in mijn publikatie niet ondernomen. Ik ontken met prof. Popma het bestaan van een bijbelse doopsproblematiek. Eenvoudig, omdat de Schrift ons inzake de zogenaamde tussentoestand niet voor problemen stelt. Er is wel een theologische doopsproblematiek, die ontstaat wanneer men zich niet houdt aan de duidelijke Schriftgegevens.

Het spijt me, dat ik zeggen moet dat mijn recensent zelf daar niet aan ontkomen is. Als hij spreekt van een actief en bewust „voort-

leven” van de gestorvenen, na eerst erkend te hebben dat de ganse mens sterft, dan zegt hij meer dan de Schrift ons leert, en schept hij onnodig een probleem. Als hij opmerkt, dat de Bijbel ons niet de weg wijst naar een theologische of wijsgerige doopsproblematiek, dan zeg ik: accoord. Maar dan mag hij niet gaan speculeren over „bewustzijn”, „voortleven” en „voortarbeiden” van mensen, die in het graf liggen, en mag hij niet zeggen: „We kunnen ons... niet verenigen met de gedachte, dat de Christus in de ongeveer zes en dertig uren van voortbestaan als dode mens geleden zou hebben onder de druk van werkeloosheid” (zie: „Levensbeschouwing”, bldz. 170). Dat is dan echt problemen scheppen, die bij het gehoorzaam blijven luisteren naar de Schrift niet behoeven te bestaan.

Zelf heb ik in mijn boek niets willen weten van een soort zielelaap. Als ik van de gestorvenen zeg, dat zij ontslapen zijn, dat zij slapen in het stof des doods, dat zij eenmaal worden opgewekt, dan spreek ik eenvoudig de Schrift na, en dan verstaat iedere bijbellezer dat, zonder daarbij aan een speculatieve zielelaap te denken.

Als de gemeente in haar psalmlied zingt: „Wie is er, die de slaap des doods niet eens zal slapen; wie redt zijn ziel van 't graf?” — dan is geen enkele kerkganger bezig zich een voorstelling te maken van „de diepe wegen des doods”, waarover prof. Popma meermalen spreekt en waarvan men dan graag iets meer zou willen weten of begrijpen.

Evenmin behoeven we ons te bekommeren over de vraag, hoe God ons na onze dood vasthoudt. Wij mogen geloven: hetzij wij leven, hetzij wij sterven, wij zijn des Heren! En dat is ons genoeg.

B. Telder.

Erfgenamen van het Derde Rijk

III (Slot)

Uit de groep rondom het tijdschrift „Die Kultur” (waaraan ook niet-Duitsers meewerken) nu een keuze en ik wil beginnen met een bekend boek.

Hans Werner Richter publiceerde „Sie fielen aus Gottes Hand”. De Nederlandse vertaling verscheen met een woord vooraf van G. J. van Heuven Goedhart, in leven

Hoge Commissaris van de Verenigde Naties voor Vluchtelingen.

Richter geeft in zijn roman een aantal personen uit verschillende landen, die allen betrokken raken bij de oorlog. Zij ontmoeten elkaar tenslotte in een vluchtelingenkamp in de buurt van München. Met uitzondering van een enkele persoon (Henry Sturm b.v., een S.S.-man uit Luxemburg, die het type is van de krachtpatser, de sadist en ergens ook van

de beginselen voort volgens welke de Calvinist de Schrift leest en bestudeert. In een actieve ootmoed moet hij haar **met gehoorzaamheid en niet met nieuwsgierigheid, met matigheid en niet met spitsvondigheid, met instemming en niet met vermetelheid** tegemoet treden.

Gehoorzaamheid en nieuwsgierigheid

Met gehoorzaamheid, want God heeft Zich geopenbaard in Christus, en Christus wordt ons in en door de Schrift geopenbaard. Zo zijn de grenzen en het karakter van onze kennis bepaald. „Laat ons niet het plan opvatten ergens anders naar God te speuren dan in **Zijn heilig Woord** of over Hem anders te denken anders dan geleid door dat Woord, of van Hem iets anders te zeggen, dan wat uit datzelfde Woord is genomen en geput”.⁶⁾ Adam heeft, wat de wetenschap betreft, zich niet met het Woord zonder meer willen tevreden stellen: hij streefde naar een hogere volmaaktheid door een uitgebreider kennis. Hij keerde het waarachtig Woord Gods de rug toe en verliet zich op het leugenachtig woord van Satan, maakte God tot een leugenaar en Satan tot een waarheidspreeker. Wat zal er met ons, die thans lijden onder alle smetten der zonde, gebeuren, indien wij, uit onze diepe ellende op onze beurt ons denken te verheffen? Laten wij leren niet meer te willen weten dan wat God ons laat zien. „Het is dwaas en vermetel ons verder op de hoogte te willen stellen van **onbekende** dingen, meer te willen weten dan God ons toestaat... Wie is de meester of leraar die ons zal openbaren wat God voor ons verborgen heeft gehouden?... Wat mij aangaat, niet alleen onthoud ik er mij persoonlijk van een onderzoek in te stellen naar overbodige of nutteloze dingen, maar ook wil ik mij er

voor hoeden door antwoord te geven op vele nieuwsgierige vragen, het kwaad te voeden dat ik moet bestrijden”.⁷⁾

Zullen wij nieuwsgierig willen weten waarom God de wereld niet eerder heeft geschapen dan Hij heeft gedaan? „Het is ons niet geoorloofd, noch zelfs dienstig, antwoordt Calvijn, te onderzoeken waarom God dat zolang heeft uitgesteld, omdat indien de menselijke geest zo hoog tracht te stijgen, hij honderd malen op de weg zal bezwijken; ook zal het ons geen nut doen te weten wat God, niet zonder oorzaak, voor ons heeft willen verbergen om de bescheidenheid van ons geloof op de proef te stellen”.⁸⁾

Zullen wij ons druk maken over de wijze waarop de schepping tot stand is gekomen, het aantal, de rangorde, de functies der Engelen? „Dat zou zijn een onderzoek in te stellen naar geheimen wier volle openbaring is uitgesteld tot de jongste dag. Laat ons daarom er op bedacht zijn ons te hoeden evenzeer voor een al te grote nieuwsgierigheid in het onderzoek naar dingen die het ons niet toekomt te weten als voor een vermetelheid in het spreken over wat wij niet weten”.⁹⁾

Zullen wij buiten de Schrift om nagaan het waarom, het hoe, de tijd van de val van Satan? „Maar, daar deze dingen ons niet of nauwelijks aangaan, is het het beste er niet over te spreken of ze slechts oppervlakkig aan te roeren. **Want het zou de Heilige Geest niet waardig zijn geweest onze nieuwsgierigheid te bevredigen met ijdele geschiedenissen die geen nut hebben**”.¹⁰⁾

Zo „past het ons in alle hoge geheimen der Schrift matig en bescheiden te zijn. Wij moeten oppassen dat onze gedachten of onze tong niet de grenzen overschrijden van het Woord Gods”.¹¹⁾

Matigheid en geen scherpzinnigheid.

Gehoorzaamheid gaat gepaard met matigheid. Allereerst een matigheid in de kennis, die de honger naar een onverzadigbaar kennen verdrijft. Laten wij onder het voorwendsel alles te willen kennen om beter te begrijpen, toch het onderricht der Schrift niet verwaarlozen. Al wijdden wij daar ons ganse leven aan, er mede klaar komen doen wij niet: Calvijn houdt niet van die encyclopedische hersenen, die steeds in beweging en nooit voldaan zijn. Hier volgt een interessante uitwerking van dit gezichtspunt uit een preek over Deuteronomium 12 : 29—32 :¹²⁾

„Onze geest is ongedurig; wij kunnen niet nalaten allerlei dingen te onderzoeken: niet, dat dat ons enig voordeel aanbrengt! De reden er voor kennen wij niet eens. Vast staat dat onze begeerte ons zo prikkelt en drijft, dat wij geen rust hebben om te zeggen: Laten wij onze God gehoorzamen!... Inplaats van een matigheid te bezitten die ons houdt bij de zuivere gehoorzaamheid aan het Woord Gods, worden wij steeds gedreven door ijdele fantasieën en willen al maar onderzoeken wat hier en daar gedaan wordt, om er dan spitsvondig over te redeneren.

„Zo zien wij er velen die alle godsdiensten ter wereld zouden willen kennen. Met welk doel? Ze menen niet vast te zullen staan in het Christelijk geloof als ze de Koran van Mohammed niet kennen en de hekserijen die onder heidenen en Rooms en een rol gespeeld hebben, als hun geest niet volgestopt en beneveld is door allerlei hersenschimmen der Joden.

Zo stompen ze hun geest af door een ellendige nieuwsgierigheid. Duidelijk is dat alleen alle mogelijke ijdelheid en schijnheiligheid hen drijft... Weliswaar zijn degenen die

de slappeling-met-zelfmedelijden) zijn de figuren getekend als mensen, die door omstandigheden buiten hun wil en bevattingsvermogen meedrijven in de stroom, hulpeloos vastraken, dan aan deze oever, dan aan de andere. Eenzaamheid, hardheid, onvermogen om zelf te kiezen, diepe tragiek — dat alles geeft Richter. Bijna zou ik zeggen: ook uitzichtsleloosheid. Bijna, want één kleine Poolse jongen geeft Richter zoveel kinderlijk idealisme mee, dat deze Slomon Galperin zelf het uitzicht gaat verpersoonlijken, dat Richter toch wel ziet en wil geven.

Na de ellende van Auschwitz, na de bevrijding door de Amerikanen, waar hij toch eigenlijk ook geen raad mee weet, gaat Slomon Galperin naar Israël om daar te vechten. Eigenlijk wordt hij daarheen gedreven, want hij wil helemaal niet vechten. Hij wil alleen weer de vrede van heel vroeger, toen hij bij zijn vader thuis op het schoenmakerskrukje zat. In Israël raakt hij gewond en hij vraagt de aalmoezenier om hem te helpen deserteren — terug naar Europa. „Ik wil leven in een schoenmakerswerkplaats en in vrede. Meer wil ik niet”. De aalmoezenier noemt hem een fantast: „We moeten nu voor de oorlog leven en daarna komt de vrede”.

„Dat zeggen ze allemaal, eerwaarde, in elke oorlog en wat moeten ze anders zeggen dan dat ze vechten voor de vrede door middel van de oorlog?”

„Is dat dan niet goed?”, vraagt de eerwaarde.

„Het is een leugen”, zegt Slomon.

En wanneer hij om hulp voor de desertie vraagt en de aalmoezenier hem zegt, dat dat verraad is, vraagt Slomon alleen maar: „Zou het verraad jegens God zijn?”

„Ik weet het niet”, is het antwoord van de aalmoezenier, „wij moeten de mens helpen”.

„Ben ik geen mens, eerwaarde?”

Slomon deserteert en komt na vele omzwervingen ook in het vluchtelingenkamp terecht. Daar breekt een opstand uit onder de ontevreden vluchtelingen, de politie schiet en 't is de weerloze Slomon, die getroffen wordt en sterft. Het boek eindigt met een gesprek tussen een rabbijn, die bij zijn sterfbed was en een soldaat, die de vluchtelingen moet bewaken:

„Het geweten sterft niet. Het blijft leven bij enkelen. Misschien zijn velen van hen hier in dit vroegere concentratiekamp, omdat ze nog een geweten hadden. Er zijn krachten, die voortwerken, uit het verleden tot het heden en misschien tot in de toekomst”.

„Ach wat”, zei de sergente-majoor, „het

enige, wat er aan ontbreekt, is tucht en discipline”. De rabbijn glimlachte nog altijd. Hij bleef voor de grote poort staan en hief de hand op. „U moet hen erg ontzien”, zei hij, „heel erg ontzien. Zij allen hebben veel liefde nodig. Want ze zijn uit Gods hand gevallen”.

Richter stelt de schuldvraag niet meer. Richter tekent de levensangst en de eenzaamheid, maar hij waarschuwt en vermaant ook. Zijn boek wil een teken aan de wand zijn: zo is ons leven en zo en nog veel erger kan het nu en in de toekomst worden, tenzij wij niet meepraten met „men” en niet doen, wat in welke tijd ook „bon ton” is, tenzij wij de liefde weer leren kennen.

Zo aangrijpend, ondanks alle eenvoud, als Richter vertelt, zo nuchter, cynisch-nuchter schrijft Erich Kuby.

Zijn boekje „So ist des Deutschen Vaterland” geeft een reeks portretten van het naoorlogse Duitsland. Hij hekelt de mentaliteit in het Westen en in het Oosten en waarschuwt, dat de gearriveerdheid en de bureaucratie, het materialisme ook in het land van het Wirtschaftswunder geen werkelijke waarborgen bieden tegen het communisme en alle werkelijke bezinning en gesprek onmogelijk maken. Wij gaan op zijn boekje niet diep in, omdat het grotendeels buiten het bestek van dit onderwerp valt. Een enkele opmerking wil ik slechts maken.

Kuby registreert en noteert; zijn opmerkingen en raak en geestig, maar 't is altijd een wat wrange geestigheid. Zo vertelt hij van een Argentijnse minister, die tegen een Duits journalist zei: „Sie sind als Deutschen wirklich zu beneiden, in so kurzer Zeit zwei so grosse Männer, Hitler und Adenauer”. Kuby wil niet alléén maar hierom lachen en daarom voegt hij er zelf aan toe: „Das bischen Zusammenbruch dazwischen bemerkt man aus der Distanz nicht”. En daarmee geef ik dan meteen een goed voorbeeld van de toon van zijn boek.

Erfgenamen van het Derde Rijk — we hebben gezien, hoe sterk de schuldvraag spreekt in allerlei boeken; ook hoe die bij Richter verdwenen is, althans als duidelijk uitgesproken vraag, en hoe bij hem veel meer de mens temidden van de ellende in het middelpunt staat. Dat is ook het geval bij Heinrich Böll.

Hij is verwant aan Richter, maar knapper. Heinrich Böll is daarom o.a. zo aantrekkelijk, omdat hij in zijn romans niet alleen zeer knap, maar ook aangrijpend mooi werk geeft. En 't woord aantrekkelijk is eigenlijk te vlak.

Wat Böll met een enkel woord, met een herhaling, met een uitdrukking allemaal kan zeggen, grenst aan het ongelofelijke.

Evenals de vorige besproken auteurs is Heinrich Böll in de Duitse legers geweest. Na de oorlog — daarom rekenen we ook hem tot de jongeren, al is hij 43 jaar — begon hij te publiceren. Voor ons onderwerp zijn vooral zijn romans van belang.

Ik zei zoeven, dat Böll op Richter lijkt in zijn centraal plaatsen van de menselijke ellende en eenzaamheid. Maar wat de schuldvraag betreft is er toch ook een duidelijk verschil met Richter, en met de voorafgaande auteurs. Het grote in het werk van Böll is, dat het niet alleen of zelfs voornamelijk gaat om de schuldvraag en ook niet alleen om de mens, die na die vreselijke oorlogsjaren verder moet en soms niet verder kan — in het werk van Böll zijn die twee lijnen van menselijke ellende en het zedelijk probleem van de schuld samengevloeid tot een machtige stroom, die zijn boeken op adembenemende wijze doorstroomt.

Daarbij analyseert hij vlijmend scherp de achter schone façades verborgen zelfzucht, de stralende buitenkant van het Wirtschaftswunder, waarbinnen het stinkt, omdat er aan mens en kind zoveel is kapot gemaakt.

De oorlog zelf wordt getekend als een grote zinloosheid, een verschrikkelijk tijdverdrijf en tijdverlies. Hij beschrijft geen veldslagen of strategie, maar mensen in een verpletterende chaos, die doodt en wondt, ook al blijft de mens leven. En hij plaatst die mens daar, waar hij staan moet. Zo zegt de titel van zijn boek „Wo warst du, Adam?” al genoeg.

Het geloof vindt men in zijn boeken terug steeds bij de enkele mens: een priester, een kind, een vrouw. Niét bij de groten in kerk, staat en maatschappij, niet bij de mensen, die congressen organiseren en daar over het nieuwe leven na de oorlog spréken. Ook in dit opzicht is de titel van een van zijn romans duidelijk; ik bedoel „Und sagte kein einziges Wort”, ontleend aan een negro-spiritual — zij sloegen Hem aan het kruis en Hij zei geen enkel woord. —

Zijn mooiste boeken vind ik deze roman en twee andere: „Haus ohne Hüter” en „Billard um halbzehn”.

„Haus ohne Hüter” ziet de wereld door de ogen van de kinderen. Een wereld, waarin geen vaders zijn; de vaders zijn gesneuveld; een wereld van „sleutelkinderen”, meestal zijn ze alleen, de moeders moeten werken. De kinderen zijn vroeg wijs, vroeg oud; ze kunnen de problemen niet aan en zelden is de

hebben te strijden tot eigen verdediging wel gedwongen een onderzoek in te stellen naar de wapenen van hun vijanden en te trachten hun sluwheid en slimheid te leren kennen; maar wanneer wij zo onrustig zijn, dat wij zonder enige aanleiding of noodzaak dingen willen weten die voor ons van geen belang zijn en ons niet aangaan, verzoeken wij dan God niet?”

God laat ze aan hun lot over en straft die onrustige geesten, die het uitgangspunt van iedere sekte willen kennen, over alle meningen willen redetwisten, zich bekommeren over volkomen nutteloze dingen, steeds gekweld en verontrust worden en niet aangrijpen wat duidelijk en klaar is. **Men moet niet bovenmate, maar gematigd wijs willen zijn.** En Calvijn besluit: „God zal ons wel weten te onderwijzen, wanneer wij Hem als meester en leraar hebben. Laat ieder zich, daar wij Zijn Woord hebben, binnen de perken daarvan houden, laten we niet als losgebroke paarden blindelings voortrollen”.

Bij deze matigheid in de kennis komt **soberheid in de redenering en de techniek van het weten.** Door de aan onze natuur gestelde grenzen moeten wij ons bewust blijven van ons klein bevattingsvermogen. Wij moeten ons hoeden voor alle spitsvondigheid, ons van alle bespiegeling en, uit de aard der zaak, van alle metaphysica verre houden.

Het kennen van de Christen kan, door de ootmoedige matigheid die het kenmerkt, in niets met dat der filosofen, scholastici, heren der Sorbonne, sektariërs of kettters vergeleken worden.

Buiten hetgeen Hij ons openbaart, is God ons ondoordringelijk; wij kunnen dus niet verlangen Zijn oneindig Wezen, Zijn gehei-

men, Zijn plannen te doorgronden. Verder gaan dan de grenzen der Schrift, verder zoeken dan Hij gebiedt en veroorlooft, zou betekenen dat we Hem aan ons verstand onderwerpen, Hem opsluiten binnen de grenzen van onze rede en haar denkvormen, Hem beroven van Zijn transcendentie. „Wat blijft Hem meer over, wanneer Hij zo opgesloten wordt binnen de hersenen der mensen”, roept Calvijn uit.¹³⁾ Hij is geen God meer! Mysteriën die niet doorgrond kunnen worden maken deel uit van onze religie; waar het mysterie verdwijnt, of weggewerkt wordt, is geen religie meer, maar een, wat men ook beweren moge, soevereine rede, die de goddelijke gedachten terugbrengt tot de afmetingen van haar eigen begrippen, en het eeuwige gevangen zet in de tijd!

De leer der Drieëenheid bijvoorbeeld, moet een geheimenis blijven: „Hoe, zegt Calvijn, zal de menselijke geest naar zijn maatstaf het oneindig wezen Gods kunnen afbakenen, terwijl hij niet eens met zekerheid heeft kunnen vaststellen hoe het lichaam der zoon is, dat hij evenwel dagelijks voor ogen heeft? Hoe zou hij er in slagen, onder eigen leiding het wezen Gods te doorgronden, terwijl hij zijn eigen wezen allerminst begrijpt? **Laat ons daarom aan God het voorrecht van de kennis van Zichzelf overlaten, want Hij alleen — zoals Hilarius zegt — is een voldoende getuige van Zichzelf, en kan alleen gekend worden door Zichzelf.** Wij zullen dus aan Hem overlaten wat Hem alleen toekomt, indien wij Hem begrijpen zoals Hij zich openbaart, en nergens elders naar Hem zoeken dan in Zijn Woord.”¹⁴⁾

Evenzo staat met met de eenheid van de persoon van de Christus, met zijn twee naturen. „Aangezien de Heilige Geest uitsprekt dat, door de eeuwige raad Gods, deze

twee verenigd zijn, opdat Hij, onze natuur deelachtig, onze Verlosser zou worden, staat het ons niet vrij verder te onderzoeken. Want indien iemand, niet tevreden met het onveranderlijk besluit Gods, door begeerte geprikkeld, daar meer van wil weten, toont hij daardoor dat hij evenmin tevreden is met Jezus Christus, die ons als prijs ter verlossing gegeven is.”¹⁵⁾

„Het Woord Gods is het enig middel dat ons leiden kan bij het onderzoek naar alles wat ons geoorloofd is van Hem te kennen; het is het enige licht dat ons kan bijlichten als we willen bezien alles wat ons geoorloofd is er van te zien; het zal ons gemakkelijk weerhouden en aftrekken van alle vermetelheid. Want wij zullen begrijpen, dat als wij de grenzen der Schrift verlaten, wij wandelen buiten de weg en in duisternis, zodat wij slechts kunnen dwalen, wankelen en struikelen bij iedere stap. **Laat ons wanneer wij niet in het Woord Gods vinden wat wij zouden willen weten inzien dat wij onwetend moeten blijven.**”¹⁶⁾

1) Matth. 20 : 24.

2) O.C., XXVI, 289—290; I, VII, 5.

3) II, II, 21. Predicatie over Deut. 5 : 22; O.C. XXVI, 389.

4) I, VIII, 1.

5) I, XIV, 3.

6) I, XIII, 21.

7) III, XXV, 6.

8) I, XIV, 1.

9) I, XIV, 8.

10) I, XIV, 16.

11) I, XIII, 21.

12) O.C., XXVII, 217—218.

13) Preek over Deut. 4 : 11—14. Opera Calviniana, 140.

14) Institutie I, XIII, 21.

15) Institutie II, XII, 5.

16) Preek over Job. Opera Calviniana, XXXV, 361.

ellende scherper gezien dan juist door de ogen van deze kinderen. Zoals één 't voelt: „Aber nie kam der Vater, ein Mann, der auf Bildern viel zu leicht, viel zu heiter, viel zu jung aussah um ein richtiger Vater zu sein. Das Kennzeichen der Väter war das Frühstücksei und Regelmässigkeit: Aufstehen, Frühstücksei, Arbeit, Heimkehr, Zeitung, Schlaf”.

Van de vader van een van deze kinderen heeft de christelijk-litteraire organisatie zich meester gemaakt. Ook hier weer een meedogenloos scherpe tekening van de „officiële” kerk. De gesneuvelde vader wordt het onderwerp van R.K. essays en congressen onder het thema „een dichter, gevallen in Rusland en tegenstander van het systeem”. De man, die bejubeld wordt, omdat hij in woord en geschrift de gevallen dichter analyseert en tot „het grote voorbeeld” maakt, deze Gäseler, is in werkelijkheid een oude Nazi en de moordenaar van de dichter. En de eigenlijke strijd, het waaróm van het verzet tegen het systeem dringt tot hun hart en geweten zelfs niet door. Ze gebruiken dat alles alleen om er over omhoog te klimmen — óf ze gelóven zichzelf en dat maakt de zaak alleen maar erger.

In „Haus ohne Hüter” spreekt Heinrich Böll zich duidelijk uit over de erfenis van het Derde Rijk. Eén persoon is er, die de kinderen toont, wat er is geweest en hoe het is geweest: „Vergiss es nicht”.

Nog duidelijker is hij in „Billard um halbzehn”. In toenemende mate houdt Böll zich met het verleden bezig, steeds duidelijker en scherper ziet en tekent hij dat alles — er zit een duidelijke ontwikkeling in. En steeds komt hij er op terug, dat de verschrikking nog bestaat. Gäseler in „Haus ohne Hüter” en Nettleger in „Billard um halbzehn” zijn mensen, die voor en na de oorlog Nazi zijn, en tijdens de oorlog in versterkte mate; en op de een of andere manier staan ze nu weer vooraan, hebben invloed, goede posities, dure diners en brutaliteit. Daarnaast staan de weerlozen: de kinderen in „Haus ohne Hüter” en de „lammeren” in „Billard um halbzehn”. In het laatste boek is b.v. Schrella zo'n weerloze. Hij kan geen haat voelen tegenover Nettleger; hij zou hem willen slaan en trappen en hij benijdt de mensen, die tot zulke simpele gevoelens als haat in staat zijn. Is deze Schrella echter wel weerloos? Misschien wel — en toch ligt er in hem en zijn houding een enorme kracht. De climax van heel het oeuvre van Böll ligt als het ware in hem samengeperst: hij is niet bang, omdat al die oude Nazi's er nog zijn in Duitsland, maar hij is bang, omdat zoveel anderen er niet zijn, de anderen, die wel eens denken aan een woord, dat hij eens heeft gehoord: „Als jullie in Hem geloven, waarom doen jullie dan niet wat Hij heeft geboden?” Ze luisteren niet naar het „Weid Mijne lammeren” maar ze fokken slechts wolven.

Heinrich Böll wil afrekenen met de onverschilligheid, de mensen tot nadenken en zelfinkeer brengen. Hij wil breken met het gemak, waarmee men tegenover de eenzaamheid van de ander staat. Sociale verantwoordelijkheid, verantwoordelijkheid voor God en medemens moeten bewust gemaakt worden en daarom wil Böll de muren doorbreken, die materiële welstand en gewinning om de harten hebben opgebouwd. Hij is een van de grootsten van de moderne Duitse literatuur. *)

Ik begon met te zeggen, dat we nog niet toe zijn aan de geestelijke eenheid in West-Europa, ook niet en vooral niet ten aanzien van Duitsland. Duitsland zelf is er ook nog ver vandaan. Het voorgaande heeft wél aangetoond, dat er een levendig gesprek gaande is, maar ook, hoe moeilijk dat soms verloopt.

Voor de Duitsers zijn daarbij nog veel speciale moeilijkheden. Afrekenen met het verleden betekent voor een Duitser meer dan voor andere Europeanen: in zekere zin is het een verráad van het eigen land. De verwarring, die dit ten gevolge heeft, blijkt o.a. uit het verschil in de waardering van het verzet tegen Hitler. Ook mensen, die geen Nazi geweest zijn, kunnen soms moeilijk tot een positieve waardering hiervan komen. Daarbij komt nog de lang nawerkende funeste invloed van de Hitler-Jugend-vorming van de Duitse jeugd. De verwarring werkt door in de leiding — men denke aan het geval Ollenhauer —; de tegenwoordige president

Lübke b.v. is veel minder positief dan de vroegere president Heuss, die de schuld meermalen openlijk erkende.

Er is tenslotte nog iets, dat de waardering van Hitler beïnvloedt en dat is de huidige positie van het communisme en de scheiding van Duitsland in Oost en West. Ik heb hier niet bij stilgestaan, omdat het buiten mijn onderwerp valt. Maar, zoals gezegd, op één punt heeft het er wel mee te maken: de aanval van Hitler op Rusland wordt ermee gerechtvaardigd. Achteraf zegt men, dat Hitler toch wel degelijk gelijk had en het goed zag. Zijn fout is alleen maar, dat zijn pogingen niet zijn gelukt!

Er zijn geen tekenen, die erop wijzen, dat men spoedig klaar is met de erfenis van het Derde Rijk. Leuzen en mythen woekeren voort — daarnaast pogen vele auteurs tot op de bodem van het probleem door te stoten en te analyseren, hoe het verleden gewerkt heeft en hoe het nog werkt. Er is gelukkig een vrije discussie mogelijk en dat — ik zei het al in het begin — is een van de grote winstpunten, vergeleken met de toestand van een jaar of twintig, dertig terug. Het is te hopen, dat die mogelijkheid van vrije discussie goed gebruikt wordt en dat we de gunstige resultaten van het gesprek eens zullen zien en beleven.

H. C. E. Smit-Labots.

Zutphen, februari 1961.

*) Nagenoeg alle hier genoemde boeken zijn in het Nederlands vertaald. De meeste vertalingen zijn ook in een goedkope uitgave verkrijgbaar.

PERSCHOUW

PROFESSOR WILLE

Professor Wille is op 8 april l.l. tachtig jaar geworden. Niet in Baarn, waar hij een studielevens lang heeft gewerkt, bij dag en veel ook bij nacht; zijn oude, statige huis is afgebroken en heeft plaats moeten ruimen voor moderner bouw. Niet temidden van zijn befaamde bibliotheek; een eerste deel daarvan is reeds geveild, een tweede volgt nog deze maand. In Noordwijk aan Zee, waar hij zich om gezinsomstandigheden sedert enige jaren heeft teruggetrokken, heeft hij de eenvoudige, maar innig dankbare hulde mogen ontvangen van oud-leerlingen van verschillende generaties, die hem steeds zijn blijven volgen met eerbiedige liefde en zich, nu het tijdelijke hun leermeester meer en meer ontvallen gaat, te meer realiseren hoe diep zij bij alle onderling verschil met hem verbonden zijn.

Professor Wille is de eerste neerlandicus van de Vrije Universiteit geweest. Opgetreden, toen deze inrichting voor gereformeerd Hoger Onderwijs reeds bijna een veertigtal jaren bestond, behoort hij toch eigenlijk nog tot haar „eerstelingen”. Ons geestesorgaan ziet hem als vanzelf in één gelid met Kuiper, Fabius, Woltjer. Hij is van hun wetenschappelijke statuus, en heeft, als zij eenmaal, de lasten van meer dan één professoraat gedragen.

Nu deze bescheiden geleerde die weinig publicatiemogelijkheden heeft gehad, den leeftijd der zeer sterken heeft mogen bereiken, heeft het vollen zin, voor het gereformeerde volk, waarmee hij zich steeds één heeft gevoeld en welks schandelijke verscheurdheid hij steeds diep heeft betreurd, zijn werk opnieuw te herdenken. Een reden temeer hiervoor is, dat het nu mogelijk is geworden de voornaamste (helaas niet alle!) verspreide geschriften van Professor Wille te herdrukken in de Zwolse Reeks van Taalen Letterkundige Studies van de N.V. Uitgeversmaatschappij W. E. J. Tjeenk Willink.

Gaarne nemen wij daarom over het artikel dat de tegenwoordige literatuur-historicus van de Vrije Universiteit, Prof. Dr G. Kuiper, schreef voor het dagblad „Trouw” van 8 april l.l.

„Niet altijd is het goed begrepen, hoe het komt dat van professor Wille's machtig studiewerk slechts een gedeelte door publikatie in het daglicht getreden is. Ingewijden waren er allang van op de hoogte wat er lag te wachten op voltooiing, afwerking en publika-

tie. De vrucht n.l. van een leven vol toewijding aan de bestudering van de wereld der letteren — proza en poëzie — binnen en buiten onze grenzen, van de vroegste tijden tot het heden; met als centrum van belangstelling de Nederlandse literatuur.

Een imposante, gedegen en principiële studie had het aanzien kunnen geven aan een lange reeks van wetenschappelijke publikaties van een zeer bijzonder gehalte, gefundeerd in een diep-geworteld beginsel dat met een drietal woorden zou kunnen worden gekarakteriseerd: calvinistisch, puriteins, aesthetisch.

Wille bedoelde een wetenschapsbeoefening in christelijke zin, bij het licht van het Woord van God, zonder transigeren, principieel-gesteng tot in de finesses der methodiek en tot in het detail. Zijn streven was en is: wetenschap als eerbied voor God en zijn Woord; literatuurgeschiedenis als liefde tot Christus; aesthetica als louterheid; studeren als leven dichtbij de bijbel, als een betreden van het pad van Gods geboden en een zich-afwenden van wereldse ijdelheid. Naar dit inzicht is een groots werk door hem verricht; tot in zijn hoge ouderdom is hij ermee bezig. Degenen die er kennis van dragen, brengen de stoere werker hun hulde.

Slechts een gering gedeelte kwam tot verschijning. Niet zozeer de nauwgezetheid, de grondigheid en de uitgebreidheid die Wille's onderzoek altijd hebben gekenmerkt, zijn daarvan de oorzaak. De taaië werkkraft zou deze schijnbare beletselen te boven zijn gekomen. Maar het is Wille's aandeel geweest in de opbouw der Vrije Universiteit dat het „voor de druk gereedmaken” en het „publiceren” in de weg getreden is. Gesteund door de vertrouwde vriend sedert de Leidse academietijd, de onlangs overleden hoogleraar prof. dr A. Goslinga — historicus en neerlandicus aan de V.U. — heeft Wille het onderwijs aldaar in de Nederlandse taal- en letterkunde van de grond af opgebouwd. Hij gaf er zowel taal- als letterkunde, zulks met de hem eigen grondigheid. Dit alleen reeds betekende een functie waartoe een enorme werkkraft vereist werd. Maar nog veel meer heeft Wille op zich genomen. In nauwe samenhang met deze hoofdtaak en als een door het beginsel vereist werk, gaf Wille tevens onderwijs in de litteraire theorie, de poëtica en de rhetorica. Hierdoor was hij een der pioniers hier te lande voor dit academische onderwijs, waarvan de ontplooiing in het Nederlandse universitaire leven pas in de laatste jaren te melden valt. Voor Wille was dit echter geen afzonderlijk professoraat, doch een naar verhouding klein onderdeel van zijn ambt, waaraan hij desondanks het volle gewicht van zijn aandacht schonk. Is het wonder, dat toen de classicus-wijsgeer prof. dr H. J. Pos naar de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam overging, Wille zich uit principe geroepen achtte, ook nog het zo principiële vak der algemene taalwetenschap op zich te nemen? Hij heeft het jarenlang aan neerlandici en classici gedoceerd; voor het doctoraal examen voegde hij er de semantiek aan toe.

Van grote waarde, ook voor de studie der Nederlandse taal en letterkunde, beschouwde Wille het Oud-Noors, met de indrukwekkende Oud-IJsländse literatuur — de Edda en de Saga's — in die taal. Dus was dit het bijvak dat Wille uitkoos om voor het doctorale examen te onderwijzen.

Voorts moest er aan de Vrije Universiteit een volwaardige academische bibliotheek worden opgebouwd, zowel voor de theologie, rechten en klassieke studie als voor moderne letteren. Ten Dr Joh. C. Breen, de archivaris en Hooft-kenner, stierf, was Wille de aangewezen man om diens bibliothecarisschap over te nemen: Wille's eigen bibliotheek is — zoals dit jaar wel duidelijk gebleken is — wereldberoemd. Met grote energie werd door hem de V.U.-bibliotheek tot ontwikkeling gebracht, een arbeid waarin hij werd opgevolgd door zijn leerling, de onderzoeker van de 18e-eeuwse letteren en cultuur, H. A. Höweler. Om al deze redenen geldt voor Wille als opbouwer der Vrije Universiteit de onderscheiding: „bene meritis”. Wie zou hem ten overstaan van zó een bovenmenselijke academische taak kunnen verwijten dat niet al zijn onderzoekingswerk tot publikatie gedijde? Honni soit qui mal y pense!

Nu Wille's wetenschappelijke arbeid. Toen in 1937 de uitbreiding van zijn Leidse proef-

schrift over de literator R. M. van Goens en zijn kring (uit 1924) uitgekomen was, schreef de Nieuwe Rotterdammer Courant op 4 juni 1938: „Prof. Wille heeft de hooggespannen verwachtingen niet beschaamd! Wel hebben wij lang moeten wachten op de voltooiing van dit machtige werk. Maar nu het dan eindelijk voor ons ligt, dit kloekende deel van ruim 600 bladzijden groot-8°, nu denken wij niet meer aan de lange kwaal van wachtend ongeduld, nu is er nog slechts één vurige wens: dat het tweede deel inderdaad spoedig zal volgen”. (Dr J. J. Mak).

De universitaire taak werd door Wille op 18 oktober 1918 aangevangen, na een 15-jarig leraarschap (Chr. H.B.S. te Rotterdam, Chr. Gymnasium te 's-Gravenhage); zijn lectoraat begon hij met een rijk gedocumenteerde openbare les over Marnix' Byencorf (warain een met bewijzen omgeven aanwijzing van Marnix van Sint-Aldegonde als dichter van het Wilhelmus). Bijna 5 jaar later aanvaardde hij het hoogleraarschap met de inaugurele oratie *aesthetisch of puriteinsch?*, een tweezijdige beginselverklaring: „niet ziekelijk-kunstzinnig”, „noch eigenwillig-vroom”, maar „puriteins”... *en aesthetisch!*

Het zou teveel plaatsruimte vergen, hier diep in te gaan op het wetenschappelijk werk dat door Wille naast zijn onderwijs verricht is. Een beknopt overzicht moet een beschrijving vervangen. Uit het bovenstaande is duidelijk geworden dat een zwaar accent kwam te vallen op het historische en letterkundige onderzoek van het onbekende (en daarom al te onbeminde) geestelijke leven in de achttiende eeuw. Daarom zou Wille dan ook in de grote nieuwe Nederlandse Literatuurgeschiedenis onder redactie van prof. Frank Baur, de Gentse hoogleraar, het deel verzorgen dat aan de 18de eeuw zou worden gewijd. Zijn werk liet het hem echter, tot zijn grote teleurstelling, niet toe. Een klaar getuigenis betreffende dit onderdeel van zijn werk wordt echter niet slechts afgelegd door de genoemde studie over Van Goens, maar tevens door het essay in de wetenschappelijke bijdragen van de V.U. (1930) over De Leerschool van Lucretia Wilhelmina (van Merken), waarin deze dichteres ook als „contribuante” aan de psalmberijming van 1773 wordt behandeld.

Wille's principieel afwijzen van het toneel als zodanig (dit betekent niet: van de dramatische literatuur) gaf het aanzijn aan de studie *De Gereformeerden en het Toneel tot omstreeks 1620*, gepubliceerd in de Lustrumbundel-1930 van het Gezelschap van Christelijke Historici, en voortgezet — voor na 1620 — in de *Heraut*. Een vurige, zeer gedocumenteerde verdediging van de kleuren der oud-vaderlandse vlag (het oranje-blauw-bleu), tegenover het rood en het harde blauw van de Franse revolutie, kwam niet tot een publicatie. Zijn opkomen tegen de dreigende, en later ingetreden, spellingchaos vond de volledigheid, met bewijzen gestaafde vorm in de rectorale oratie van 1934: *Taalbederf door de School van Kolléwijn*. Vreedzamer kon de toon zijn van Wille's mooie boek over de mystiek-calvinistische dichter, uit de Gouden eeuw, Heiman Dullaert (1926).

Een afzonderlijke vermelding verdient nog hetgeen Wille deed ten bate van de bestudering van het leven en de werken van mr Willem Bilderdijk. Daaraan wijdde hij zijn krachten als bestuurslid van het Biderdijkmuseum dat in de Vrije Universiteit een gastvrij verblijf verkreeg, ook als bevorderaar van en deelnemer aan de uitgave der brieven van dezen groten calvinistischen denker en dichter, en als uitgever van een waardevolle bloemlezing uit diens minder omvangrijke poëzie in de *Bibliotheek der Nederlandse Letteren* (1943).

Hiermee moge ik mijn overzicht besluiten. Vandaag zullen slechts enkelen als vertegenwoordigers van den vrienden- en leerlingkring den jarigen kunnen bezoeken. Zijn gezondheidstoestand gedooft geen uitvoerige en officiële huldiging. De ouderdom is onverbiddelijk. Aan ieders activiteit worden grenzen gesteld die niet alleen om de onvermijdelijkheid eerbied afdwingen. Zo rijst de vraag: wat zal er komen van de vruchten van Wille's gedegen onderzoekingen die niet tot een uitgave kwamen? Evenwel, vrienden noch leerlingen staan onbewogen toe te zien bij deze situatie. Sympathie, waardering, respect zijn activerende krachten. Ook richt de blik zich niet bij uitsluiting op het onvoltooid, maare evenzeer — en met groten dank

— op den zegen die reeds van een energiek en onverdroten werken, in Christelijke gehoorzaamheid, uitging. En wat de publikatie betreft, daagt het al enigszins in den oosten, nu eerlang een zorgvuldig uitgekozen aantal van Wille's verspreide studiën, dank zij de welwillendheid van de uitgevers W. E. J. Tjeenk Willink te Zwolle, van de pers zullen komen, tot een bundel verenigd!”

Tot zover het artikel van prof. Kuiper.

Inlichtingen over den bundel verstrekt gaarne drs A. Plaatsman, Haydnlaan 8, Groningen.

J. B.

KERKNIEUWS

Aangenomen naar Bunschoten-Spakenburg, C. J. Smelik te Veenendaal.

Ds W. G. Raven, die ten gevolge van een hem overkomen ongeval zeven weken in het Ireneziekenhuis is verpleegd is weer thuis gekomen.

Intrede. Na bevestigd te zijn door Ds A. Koers van Nijverdal, die daarbij preekte over Hand. 13 : 17, deed Ds T. J. Keegstra zijn intrede in de kerk van Tiel-Zaltbommel. Hij had als tekst voor zijn intree-preek gekozen 2 Peetr. 1 : 12.

Grafsteen Ds J. Smelik. Op de begraafplaats „Selwerderhof” werd zaterdagmiddag onder grote belangstelling een grafsteen op het graf van wijlen Ds J. Smelik overgedragen aan de familie. De praeses van de kerkeraad van Groningen Ds C. Stam voerde daarbij het woord. Namens de familie aanvaardde Ds C. J. Smelik van Veenendaal het monument.

Op de grafsteen staat onder de naam van Ds Smelik 10 juni 1899—23 mei 1960. In leven Dienaar des Goddelijken Woords. Onderaan de steen staat „De Here is mijn erfdeel”, Ps. 16.

Breda. De kerkeraad van Breda besloot in zijn vergadering van 22 maart jl. te voldoen aan de opwekking van de laatstgehouden Classis-vergadering, om alsnog op de bezwaarschriften van de kerkeraden van Bedum (25 nov. 1961) en Hoozevee (16 nov. 1961) nader in te gaan.

Aan de kerkeraden van Bedum en Hoozevee werd d.d. 23 maart het volgende schrijven gezonden:

Waarde Broeders,

On onze gisteren gehouden kerkeradsvergadering werd besloten, hoewel wij menen op uw brief van 25 november jl. (Bedum, 16 november jl. Hoozevee) genoegzaam geantwoord te hebben met onze brief van 11 januari 1961, toch het advies van de Classis Noordbrabant-Limburg op te volgen, daar de Schrift ons tot bereidwilligheid vermaant (Matth. 5 : 41).

Wij stellen ons voor alsnog op de bezwaren, vervat in uw bedoelde brief in te gaan, zodat U te zijner tijd een nadere beantwoording kunt tegemoetzien.

Namens de Kerkeraad,

(w.g.) B. Telder, praeses
(w.g.) A. Vegter, scriba.

Zwolle en de zending. Op de kerkeraad te Zwolle werd verslag uitgebracht van de vergadering met de samenwerkende kerken inzake de zending.

„Na dit overleg met de samenwerkende kerken, besluit de kerkeraad het zendingswerk op Oost-Soemba-Savoe te beëindigen en zich met een schrijven tot de Gen. Synode te Assen te wenden met het verzoek de steunverlening van kerken op Oost-Soemba-Savoe voor de instandhouding van eigen kerkelijk leven, voor de opleiding en voor de voortzetting van het zendingswerk nader te regelen, o.a. door aanwijzing van een andere nauwkeurig geïnstrueerde contact-instantie dan de kerk te Zwolle. Onderwijl zal de kerk te Zwolle alle lopende zaken met betrekking tot het verlenen van geestelijke en materiële steun aan de kerken op Oost-Soemba-Savoe als tot nu nog blijven behartigen”.

Generale Synode. Maandagavond j.l. werd de bidstond voor de generale synode van Assen gehouden. Voorganger was Ds J. van Bruggen, praeses van de voorgaande synode. Ds van Bruggen had als tekst gekozen Jes. 14 : 32. Daarin wordt **Sion opgeroepen te belijden dat zijn sterkte is in de Heere**. Ds van Bruggen wees daarbij op de **troost**, de **besturing** en de **bestemming** van Sion. Na beëindiging van de preek ging Ds van Bruggen voor in het gebed voor de synode.

De Generale Synode te Assen. Nadat maandagavond in de Bethelkerk te Assen Ds J. van Bruggen was voorgedaan in een bidstond voor de Generale Synode, werd deze dinsdagmorgen geopend namens de samenroepende Kerk te Assen door Ds N. Bouma. Ds Bouma opende de vergadering met gebed en voorlezen van Psalm 122. Daarna hield hij een openingsrede, waarin hij o.m. herinnerde aan de gen. synode van 1888 te Assen en aan die van 1926, waar de bekende zaak ds Geelkerken behandeld. Deze synode van 1961 noemde hij de „derde Asser Synode”.

Door middel van een aantal stemmingen wer-

den tot moderamenleden gekozen ds J. van Bruggen, praeses; Ds E. T. v. d. Born, assessor; Ds M. J. C. Blok, 1e scriba en Ds G. Hagens, 2e scriba. Als merkwaardigheid valt te noteren dat Ds J. van Bruggen tot voorzitter van twee op elkaar volgende synodes is gekozen. Hij was ook praeses van de synode van Bunschoten-Spakenburg Dit is in de geschiedenis van onze kerken nieuw. In de kerkorde wordt voorgeschreven dat de classicale vergaderingen niet tweemaal achtereenvolgende personen tot voorzitter zullen hebben. De bedoeling is duidelijk. Het moet niet zo dat eenzelfde persoon herhaald op een dominerende plaats zal zitten in de kerkelijke vergaderingen. Een anti-hiërarchie trekje in onze kerkorde! Natuurlijk geldt deze regel ook voor de andere meerdere vergaderingen. Zij is synodes niet voorgeschreven. Men zou echter de vraag kunnen opwerpen of de „derde Asser Synode” door op dit punt van de gereformeerde traditie af te wijken, niet ten derde op dit punt, in een richting die kwaadsprekers als een „tikje” hiërarchisch zouden kunnen kwalificeren.

Ds van Bruggen geniet blijkbaar een groot vertrouwen in de kerken. Hij verdient dat. Wij wensen hem, de synode en de kerken geluk met zijn praesidium.

De professoren Jager en Veenhof hadden elk een brief gezonden, waarin zij zich, ieder op zijn wijze, bereid verklaarden de synode desgevraagd van advies te dienen zo dat in hun vermogen zou zijn. De hoogleraren Doekes, Kamphuis en Schilder waren bij de opening der synode aanwezig en hopen voor zoveel dat in hun vermogen is aan de werkzaamheden van de synode deel te nemen als adviseurs.

Dinsdagmiddag zijn een viertal werkcommissies ingesteld. Commissie I (voorz. Ds J. Meester) zag zich de stukken met betrekking tot de z.g.n. „zaak Goossens” en de „Soembanese kerken” toegewezen. Commissie II (voorz. Ds J. P. v. d. Stoel) de zaken van Psalmberijming, belijdenistekst enz. Commissie III (voorz. Ds D. v. Houdt) de allerlei verzoeken betreffende de naam der kerken, appèlzaken, enz. Commissie IV (voorz. Ds I. de Wolff) de zaken betreffende de verzoeken uit de kerken die te maken hebben met het punt „samenspreking” met synodale kerken, Chr. Geref. kerken, het rapport van de correspondentie met de Buitenlandse kerken.

Op deze eerste dag heeft de synode haar werkzaamheden aangevat. Meer nog niet. Moge het de broeders ter synode gegeven worden de zaken op kerkelijke wijze en met wijsheid te behandelen.

Adressen. Ds A. J. Moggre te Rijswijk, Julianastr. 61, tel. 070 - 980458.

De Kerk van Harlingen zal D.V. in de komende maanden juni, juli en augustus ten behoeve van de vakantiegangers weer kerkdiensten houden op Vlieland in ZAAL BRUIN.

De diensten vangen elke zondag aan om 8.30 uur v.m. en 3 uur n.m. Predikanten en ouderlingen, die het plan hebben in genoemde maanden één of meer zondagen op Vlieland te verblijven en eventueel bereid zijn in de diensten voor te gaan, worden verzocht zich in verbinding te stellen met br F. Haitsma, Brouwersstraat 21, Harlingen, (telef. 05178 - 2737).

In klein gezin te Groningen (3 volw. pers.) gevraagd

BESCHAAFDE DAME (± 25—45 jr.)

voor zelfst. verzorging huishouding en gezelschap invalide moeder. Hulp van werkster. Br. met inl. en referenties onder nr 461 aan Drukkerij Steenbergen, Slotlaan 220, Zeist.

BETALING ABONNEMENTSGELDEN

1 April begon een nieuwe jaargang van **Opbouw**.

Ter voorkoming van hoge incassokosten verzoeken we onze abonnees hun abonnementsgelden te willen gireren op postrekening 233117 van Drukkerij Steenbergen Zeist met bijvermelding voor **Opbouw**.

Een jaarabonnement bedraagt f 10.—, een halfjaar f 5.—.

Bij voorbaat dank voor de medewerking.

De Administratie.

Drukkerij Steenbergen

ZEIST - TELEFOON 03404 - 2452

Periodieken

Boekwerken

Handeldrukwerk